

GÖKTÜRK SANATINDA DİNİ NİTELİKLİ HEYKELLER VE TASVİRLER

Yaşar ÇORUHLU

Göktürk İmparatorluğu'nun (552-745/753) hüküm sürdüğü Orta ve İç Asya'da pek çok sayıda keşfedilmiş ve sırları çözülmeye çalışılan heykeller mevcuttur. Bu heykeller hakkında, bir çoğu Rus araştırmacılar tarafından olmak üzere, çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Biz burada bu eski anıtların dinî nitelikleri üzerinde duracağız.

Bu heykeller, bize göre, Proto-Türklerden de önce Orta ve İç Asya'da hattâ bütün Bozkır kuşağında ortaya çıkan *menhir*lerin zaman içerisinde Türkler eliyle geliştirilmesi sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır. En erken örneklerinin cilâlı Taş devrinden kaldığı düşünülen menhirlerin kaya parçalarından, nâdiren kenarları hafif yontularak dar ve geniş cepheleri oluşturulmuş, hattâ bazılarının görünüşü insanı çağrıştıran şekilde yapılmış anıtlar oldukları anlaşılmaktadır. Çoğunun mezar taşı olarak kullanıldığı düşünülen menhirler, efsanelerde canlıymış gibi tasvir edilirler ve bazen tanrılaştırıldıkları da olur. Çeşitli topluluklarda kutsal olan sınırları belirleyen sınır taşlarının, bazen zaferleri anlatan dikili taş oldukları da düşünülmüştür. Ancak en çok taraftar toplayan düşünce onların ilkel idol, yani tanrı simgesi olduklarıdır. Dinî törenlerde bazen üzerlerinin tasvirli oldukları, önlerinde bir sunağın bulunduğu, yalnız veya gruplar hâlinde veyahut da bir daire (*Cromlech*) şeklinde güneş kültleriyle ilişkili olarak kurulmuş tapınaklar olarak kullanıldıkları düşünülmektedir.¹

Orta ve İç Asya'da özellikle bronz çağından itibaren gelişen menhir tarzındaki dikili taşların, bilhassa Proto-Türklerle ilişkisi ileri sürülen *Andronovo*² devrinden itibaren Türk sanatı ve arkeolojisiyle ilişkili oldukları kabul edilebilir. Proto-Türkler bu geleneği muhtemelen Kalkolitik devirde M.Ö.3000'in sonlarına veya bazılarınca daha erkene tarihlenen *Afanasyeva* kültüründen devr almışlardır.³ Bu taşlar zaman içinde üzerinde bir kısım ruhlar veya inançlarla ilgili tasvirler ve sembollerin bulunduğu taşlar olarak gelişimini sürdürmüştür. Sonra Proto-Türk dönem içerisinde *geyik taşları* diye anılan kısmen heykel biçiminde yapılmış ve çoğu kere üzeri

¹ Bk. Belkıs Mutlu, *Efsanelerin İzinde (yakın Doğudan kuzey Avrupa'ya)*, İst. 1965, s. 27-31.

² genel olarak M.Ö.1500-1200, M.Ö.2000'e kadar indiren araştırmacılar da vardır.

³ Orta ve İç Asya'nın erken kültürleri için bk. Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatının ABC'si*, İstanbul 1998, s. 17-41.

anlaşılmaz şekillerdeki veya hayvan biçimindeki ruhlarla veya av kültleriyle ilgili tasvirlerle dolu olan dikili taşlar olarak ortaya çıkar. Bu taşlar Hun devrinde de yaygın olarak Orta ve İç Asya'da görülebiliyor. (**Resim 1-3**)

Dikili taş biçimindeki bu taşların paralel örnekleri bozkır kuşağında yoğun bir şekilde söz konusu olduğu gibi, bunların biraz değişik örnekleri Prof. Dr. Veli Sevin başkanlığındaki bir ekibin -bir vatandaşın ihbarı üzerine- keşfettiği ve kazdığı Hakkari'deki örneklerle Türkiye'de dahi bulunmuştur. Kazıyı gerçekleştiren ekip tarafından oldukça erken tarihlere ait olduğu söylenen bu heykel biçiminde şekillendirilmiş taşların bize daha geç -meselâ erken orta çağa- tarihlendirilmesi daha uygunmuş gibi gelmektedir. Öte yandan Orta ve İç Asya'da muhtelif amaçlar için kullanılmış şekilsiz kaya parçalarından oluşan taşlar da çok geç dönemlere kadar devam etmiştir. Ordu Mesudiye ve yakın çevresinde Prof. Dr. Mehmet Özsait başkanlığında yapılan bir yüzey araştırması esnasında bu şekilde kayalardan yontulmuş taşlarla yapılmış mezar taşlarından ibaret Türkmen mezarlıklarına rasladık. Bunlardan Anadolu'nun muhtelif yerlerinde de vardır.⁴ (**Resim 4**)

Genel konuşacak olursak, Avrasya'nın erken çağlarından itibaren gelişen dinî veya bir kısmı dinî karakterli heykel biçiminde yontulmuş olan bu taşların varlığı Orta ve İç Asya'da Göktürk devrinde de devam etmiş, yani *geyikli taşlar* denilen taşlar ve aynı zamanda tasvirsiz kaya parçalarından yapılmış menhir tarzındaki dikitler varlığını sürdürmüştür. Ancak, kökleri Proto-Türk ve Hun döneminde olan bir çeşitlenme de ortaya çıkar. Nitekim bu taşların heykel türünde olan örnekleri çoğalır. Bu dikili taşların veya heykellerin anlamı Göktürk devrinde de yukarıda belirtildiği gibidir.⁵

İster mezar taşı olarak yapılmış insan biçimi taşlar olsun, isterse mezar olmaksızın yapılmış heykeller olsun bunlar anlam olarak birbirine bağlıdır. Çünkü yüzeysel veya biraz daha detaylı olarak insan biçiminde verilmiş veya plâstik olarak şekillendirilmemiş taşlar oradaki bir mezarın önüne dikilmiş olsa bile (**Resim 9/5**) atalar kültürünün gereği olarak saygı duyulan, sunu yapılan taşlar olmalıdır. Yine daha erken dönemlerle ilgili olarak işaret edildiği gibi, bunların bazıları da mezar olmayan taşlardan oluşturulmuş düzenlemeler ile ilişkili olarak yapılmışlardır. Bu belli bir şemaya göre ele alınan alanlar büyük ihtimalle kurban sunma alanları veya bir çeşit tapınaktır. W. Radloff, Sibirya'da kazdığı -Göktürklerden önceye tarihlenen- mezar

⁴ Ordu Mesudiye'deki sözü edilen çalışmalarda tespit edilen Türk devri eserleri için İ.Ü. Tarih Dergisi'ne -tarafımızca hazırlanan- bir makale verilmiş olup, bu yazı baskıdadır. Sözü edilen yıldaki yüzey araştırması için genel olarak bk. Mehmet Özsait, *1993 Yılı Ordu-Mesudiye ve Sivas-Koyulhisar yüzey araştırmaları, XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 30 Mayıs-3 Haziran 1994, Ankara 1995, s. 459-482. Bazı araştırmacılar bu taşları erken tarihli menhirler olarak düşünüyorlarsa da bunun bütün mezarlıklar için geçerli olduğunu sanmıyoruz. Diğer görüşe örnek olarak bk. M. Özdoğan, "Anadolu'dan Avrupa'ya açılan kapı: Trakya'da gerçekleşen çalışmaları ve beklentiler", *Arkeoloji ve Sanat*, 6, s. 90, İstanbul 1999, s. 6.

⁵ Genel olarak bk. Radloff, *Türklerde ve Moğollarda Defin merasimi meselesine dair*, (Çev. A.İnan), *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, s. 362-386.

olmadığı ortaya çıkan ve Rusların *mayak* yani sınır taşı dediği heykel şeklinde şekillendirilmemiş taşlardan yapılan bir kısım düzenlemelerin *kurban yeri* olabileceğine işaret ediyor.⁶ Aynı husus Göktürkler için de geçerli olabilir.⁷

A. Kh. Margulan ise Göktürk kağanları için anlatılan cenaze ziyafeti (yoğ merasimi) için kullanıldığını ileri sürdüğü taşlarla yapılmış ve kazı neticesinde sadece hayvan kalıntılarına rastlanan bir alan tespit etti. Öte yandan bilim adamı V. V. Kubarev, çalışmalarında Altay bölgesinde heykellerin de yer aldığı yoğ töreni alanları bulmuştur. Bu son zikrettiğimiz örnekler de -az evvel belirttiğimiz gibi- bize bu heykellerin birbirine bağlı ama değişik amaçlarla kullanıldığını gösteriyor.⁸

Göktürk devrinden heykellerin dikildiği bu şekildeki alanlara Kazakistan bölgesindeki araştırmalar esnasında da rastlanmıştır. Bazen dikilen veya yerleştirilen taş ve kaya parçalarından bir daire ile çevrildikleri veya dik dörtgen şekil oluşturulan taşların ayırdığı alanların önünde yer aldıklarını görüyoruz. Hattâ bazen taşlarla yapılmış düzenlemelerin etrafında ne için olduğu anlaşılamayan bir hendeğin bulunduğu da görülmüştür.⁹ (Resim 5-6)

Kimilerince tapınak olarak ifade edilen, Köl Tigin mezar külliyesi de tören yapılan ve kurban sunulan bir yerdirdi. Burada tören yolunun iki tarafına sıralanmış heykeller, kaplumbağa kaideli ve ejder kabartmalı yazıt, bark ve kurban kanının akıtıldığı yuvarlak bir taş sunak bulunuyordu.¹⁰

Öte yandan, Göktürk devrinde bütün bu unsurlara *balbal*'lar da eklenir. Göktürk devrinin büyük mezar külliyelerinde ve başka birçok yerde bunların örneklerine rastlanmıştır. Bu devre ait bazı yazıtlarda veya yazılı anıtlarda da geçen bu terimin, araştırmacılar tarafından, vaktiyle bütün insan heykeli biçimindeki taşlar için kullanıldığını biliyoruz. Ancak daha sonra ünlü kişilerin mezarlarına veya makam mezarlarına dikilen biraz düzeltilmiş bazen de hafifçe insan şekli verilmiş taşların balbal olduğu ve bunların bu şekilde daha ayrıntılı tasvir edilmiş insan heykellerinden ayrılması gerektiği ileri sürülmüştür. Öte yandan halk tarafından "Kazakistan ve Kırgızistan'da "balbal taş", Sibiry'a ve Moğolistan'da daha çok "taş baba" veya "taş

⁶ W.Radloff, *Sibiry'a'dan*, (Çev. Ahmet Temir), 3, İstanbul 1994, s. 89-91.

⁷ Çin resmi tarihlerinde Türklerin atalar mağarasında -ki bu mağara bir tapınak idi- Göktenrı' ya kurban sunduklarına dair kayıtlar vardır. Bu konuda bk. Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 90; Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, T.T.K. yayını, Ankara 1995, s. 98 ; Denis Sinor, *(Kök) Türk imparatorluğunun kuruluş ve yıkılışı* (Çev. Talat Tekin), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2000, s. 397.

⁸ Kuzembay Baybasinov, *Jambul Övirindegi Tas Musinder-Kameniye İzvayaniya Jambılskoy Oblastı- Stone Sculptures of Zhambyl Region*, Alma Ata 1996, s. 44-45.

⁹ Ayrıntılı tanımlamalar için Kuzembay Baybasinov, *a.g.e.*, s. 45-47.

¹⁰ Kültigin mezar külliyesi için genel olarak bk. Lumir Jisl, *Köl Tigin anıtında 1958 'de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları*, *Belleten*, C. XXXII/107 (Temmuz 1963), Ankara 1963, s. 387-410 ; Nejat Diyarbekirli, "Orhun'dan Geliyorum", *Türk Kültürü*, 198-199, Nisan-Mayıs 1979, Ankara 1979, s. 1-64 ; E. Nowgorodowa, *Alte Kunst der Mongolei*, Leipzig 1980, s. 238-241; Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı...*, s. 84-88 .

nine” denilen insan biçiminde yontulmuş taşların bazıları üzerinde Göktürk kağan damgası “dağ keçisi veya kotuz”¹¹ damgasının bulunması bile bunların hepsinin balbal olmadığının işareti sayılabilir. Nitekim Hanedandan birini belki “vatan hainliği” gibi bir suç dışında “balbal olarak dikmenin” -bize göre- mantığı yoktur. Öte yandan balbal denilen taşların -yazıtlarda birçok yerde balbal kelimesi geçmesine rağmen-¹² çok azının üzerinde yazı ile “balbal” olduğu belirtilmiştir. (Resim 7)

Hun Türkleri devrinde olduğu gibi Göktürk devri inanışlarında da insan öldükten sonra bu dünyadakine benzer başka bir hayat yaşayacaktır. Bunu Çin resmî tarihlerinde anlatılanlar¹³ teyit ettiği gibi, arkeolojik kazılarla açılan kurganlar da daha kuvvetli bir şekilde kanıtlamaktadır. Büyük kurganların taş ve toprak yığınıyla oluşturulan bir tepe altında bir veya bazen daha fazla üniteli olarak bir ev biçiminde yapıldığını hatırlayalım. Küçük kurganlarda ise daha basit bir defin çukuru oluşturulmakla birlikte ana fikir aynıydı. Ölen kişinin hayatında konulduğu birçok şeyin hatta kazanlar veya tabaklar içinde yemeklerin bile kazılarla ortaya çıkarıldığını görüyoruz.¹⁴ (Resim 8-9) Kurgan’da veya mezarda öteki hayatını sürdürecektir olan kişi, yeryüzünde yaşadığı ilk hayatı boyunca dünyada mücadele esnasında veya savaşlarda öldürdüğü veya alt ettiği insanları hizmetkârı olarak kullanacaktır. İşte balballar bunu ifade etmektedir.

Ancak -yukarıda sözünü ettiğimiz- insan biçiminde, çoğu, kaftanı, bir kemere takılı silâhları ve elinde bir kap ile tasvir edilmiş heykellerin yapılması da -bir taraftan- bu öteki dünya inanışı ile ilişkili olabilir. Önemli kişileri gösteren veya toplumun ileri gelenleri anısına dikilen bu heykeller öteki dünyada yaşanılacağına inanıldığı için bu dünyadakine benzer şekilde ve bir kısım ikonografik sembollerle birlikte ele alınmıştır.¹⁵ (Resim 10-12)

Ata kültlerinin etkisiyle bugün dahi bu heykellere saygı gösterilmektedir. Bu husus yayınlara da geçmiştir. Nitekim Radloff ünlü *Sibiryadan* adlı eserinde “kurtuyak taş” (kocakarı taşı) diye tanıttığı demir çağına (muhtemelen Hunlara) ait bir heykelin halk tarafından iç yağı ile yağlandığını ve ona saygı gösterildiğini söylüyor.¹⁶ Bunun gibi Göktürk devrinden olup kendisine hâlâ saygı gösterilen veya sunu yapılan heykeller veya dikili taşlar da vardır. (Resim 13)

¹¹ S. G. Klyastorniy, “Hram, izvayanie i stela v drevnetyurkskiĭ tekstah (K interpretatsii İhe-Hanın-norskoy nadpisi)”, *Tyurkologičeskiy Sbornik* 1974, M. 1978, s. 238-255.

¹² Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 37, 41, 69-70, 128, 131, 557.

¹³ Tang sülalesi Tarihinin ilgili kısmı ve Türklerde mezar gelenekleri ve mezar mimarisi için bk. Y. Çoruhlu, *Kurgan ve Çadır (Yurt)’dan Kümbet ve Türbeye Geçiş, Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, 18-20 Aralık 1998 İstanbul, 1999, s. 47-62.

¹⁴ Kurganlar üzerine genel olarak bk. Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk sanatı...*, s. 44-62. ♪

¹⁵ Heykeller genel ikonografik temalar açısından birbirine benzer ama kendi içerisinde duruş pozisyon açısından bazı farklar dönem dönem ortaya çıkmıştır. Meselâ bazı heykellerde eller göğse doğru kaldırılmış, bazen eller karşılıklı elbise yeni içine sokulmuştur.

¹⁶ bk. W.Radloff, *a.g.e.*, C.3, s. 114.

Bazı araştırmacılar Göktürklerde *atalar kültüne* bağlı bir *taş kültü*'nün bulunduğundan söz ederler.¹⁷ Bu husus bizim açıklamalarımızı destekler mahiyettedir.

Bize göre insan biçiminde heykellerin ata kültürünün izlerini sürdürerek saygı gösterilen bir kişinin heykeli (ve zaman zaman da mezartası) hâline dönüşmesi bunların erken tarihlerde tapınılan nesneler olmalarından kaynaklanıyor.

Bu arada, Göktürk devrine ait bir kısım taş heykellerin Orta ve İç Asya'da *Şaman* olarak nitelendirildiğini görüyoruz. Bugün bunlardan bazısı Kazakistan'daki incelemelerimiz esnasında ziyaret ettiğimiz, Alma Ata'daki "Kazak Müzik Âletleri Müzesi"nde yer almaktadır. (Resim 14-15) Ancak burada "Şaman" terimini tartışmakta yarar vardır. Çünkü "Şaman" terimini Göktürkler için kullanmanın ne kadar doğru olacağı henüz belli değildir. Gumilev gibi bazı bilim adamları Göktürklerin inanışları içerisinde Şamanizmin olduğuna dair ifadelerin erken olduğunu ve Şamanizmin ancak yedinci yüzyıldan itibaren Göktürklerde görülmeye başlamış bulunduğunu ifade ediyor.¹⁸ Dolayısıyla bu eserleri ikinci Göktürk devrine ait kabul edersek bu ifadeyi ve çoğu kere onun Türkçesi olduğu iddia edilen *Kam* kelimesini kullanabiliriz. Veya buna sadece *din adamı* demek belki daha doğru olacaktır.

Bu heykeller genel olarak kaftanları, kemerleri veya dolgun yüzlü, çekik karakterde badem gözlü, başlıklı veya başlıksız olarak tarif edilen ikonografik şemayı tekrarlarlar.¹⁹ Ancak farklı olan ve bunların din adamı olabileceğine hükmettiren husus ellerinde kadeh veya bir çanak değil Kazakistan bölgesinde bugün de kullanılan bir takım müzik aletlerine benzetilen bir çalgı tutmalarıdır²⁰.

Bununla birlikte, Taraz bölgesinde "Şaman" denilen bazı heykellerde bu aletler de yoktur. (Resim 16-17)²¹ Yalnız bunlardaki dilimli taç şeklindeki başlık (veya taç) dikkati çekiyor. Çünkü bu başlık "*Tanrıça Umay*"ı ifade ettiğine inanılan bazı heykellerde ve tasvirlerde de vardır. Umay tasvirleriyle ortak bu nokta, her hâlde din adamının Umay'dan yardım istemesiyle veya din adamının Umay gibi görünmek istemesiyle ilgili olabilir. Erken devir Şamanlarının daha ziyade kadın olması ve ilk erkek Şamanlarının inandırıcılığının artması için kadın gibi giyinmesi²² bu konuyu çözebilecek bir anahtar olabilir.

¹⁷ K. Baybasinov, *a.g.e.*, s. 44; Türklerde taşlarla ilgili inançlar hususunda genel bir değerlendirme için bk. Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara 1987.

¹⁸ L. N. Gumilöv, *Eski Türkler* (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 1999, s. 129.

¹⁹ Bu heykellerin ikonografisinin Selçuklulara kadar uzanması için bk. Selçuk Mülayim, *Selçuklu sanatında insan figürünün ikonografik kaynağı*, Antalya 3. Selçuklu Semineri "Bildiriler", 10-11 Şubat 1989, İstanbul 1989, s. 91-103 ; Yaşar Çoruhlu, *Kültigin'in baş heykelinin ikonografik bakımdan tahlili*, M.S.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1, Aralık 1991, s. 118-138.

²⁰ Sözü edilen müzeden fotoğrafını çekip burada sunduğum heykel için bk. Uzbekali Djanibekov, *Yeho. Po Sledam Legendi O Zolotoy Dombre*, "Öner" yayını, Alma Ata 1990, s. 267'deki resim ve izahı.

²¹ Kaynak olarak bk. Kuzembay Baybasinov, *a.g.e.*, s. 62-63.

²² Bk. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm- Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 1972, (2.baskı), s. 89.

Göktürk devrinde ortaya çıkarılan heykel ve tasvirlerin bazılarına “Umay” deniliyor. Böyle bir heykel örneğini Kırgızistan’dan verebiliriz. Bu heykel TTK’nun Kırgızistan’la ortak olarak, Kırgızistan’ın *Son Köl* bölgesinde gerçekleştirdiği kazılar esnasında civarda yapılan incelemelerde tespit edilmiştir. Heykel diyebileceğimiz bu taş eser söz konusu türden başlığıyla ve ikonografik Türk yüz tipinin sade biçimde tasviri ile dikkati çekiyor.²³ (Resim 18)

Göktürk devrine ait Altaylardaki Kudırge kurganlarından birinde ortaya çıkan bir taş-kaya üzerindeki tasvir (muhtemelen VI.yüzyıl) bu konu ile ilgili olarak ele alınabilecek önemli bir örnektir. (Resim 19) Genel olarak bu sahnenin bir dinî merasimi anlattığı iddia edilir. Bu sahnede solda bir maske gibi çizilmiş bıyıklı sakallı bir şahıs onun sağında atlar ve küçük iki insan figürü vardır. Atlar da diğer tasvirlerle nazaran küçük çizilmiştir. Atların hemen sağında en sağdaki diğerinden daha küçük olarak tasvir edilmiş iki figür vardır. İkisi de kürk giymiş ve küpeli olan bu figürlerden büyük olanı Rus araştırmacıların da söz konusu ettiği gibi tanrıça *Umay* olmalıdır. Bize göre belirleyici husus dilimli tacı ve “ay yüzlü” diye belirtilmesi âdet olan yüz tipidir. Öte yandan ellerini bir kısım heykellerde görüldüğü gibi göğsü üzerinde birleştiren ve bağdaş kurmuş bu figürlerin önünde, sol taraftaki atlar arasında bulunan iki küçük çizilmiş insan figürü saygı gösterir tarzda eğilmiştir.

Göktürk devrinde Orta ve İç Asya’daki çeşitli heykellerde görüldüğü gibi erkeklerin de küpe takmasından yola çıkan Bahaeddin Ögel’e göre sağdaki figürler erkek de olabilir. Bu sebepten bu taşlı tasvir Ögel’e göre Umay değildir.²⁴ Ancak bizce bu figürlerin kadın olduğunun tespiti doğrudur. Çünkü solda daha büyük olarak çizilmiş maskeyi andıran insan yüzünün bıyıklı ve sakallı olarak erkek olduğunun vurgulanmış olmasına nazaran; bu erkek ile kadını birbirinden ayıran ana unsurlar sağdaki tasvirlerde belirtilmemiştir. Ögel’in aynı yerde ifade ettiği figürlerin küçüklü büyüklü çizilmesinin rütbelerine veya derecelerine göre olduğu fikri doğru olmakla birlikte buradaki atlıların bir şeyler sunmasını Buda’ya sunu yapılan *Pranidhi* sahneleriyle karşılaştırmasının pek de doğru olduğunu zannetmiyoruz.

“Muhtemelen” kaydıyla şunları belirtebiliriz : Burada Göktürklerdeki *Gök/Yer-Su* kültlerinin bir ifadesi söz konusudur. Nitekim soldaki diğerlerinden daha büyük olarak çizilmiş insan yüzü tasviri nadir olarak karşımıza çıktığı gibi *Göktanrısı*’nı insan biçiminde tasvir ediyor. Sağdaki diğerinden büyük olarak tasvir edilmiş kadın şekli bazen güneş-ateş veya gökle ilişkilendirilmekle birlikte çoğu kez *yer* veya *tabiat* kültürleriyle ilişkili bir tanrıça olan *Umay*, en sondaki küçük kadın figürü ise muhtemelen *Umay*’dan sudur etmiş olan bir ikinci derecede tanrıça veya ruhtur. Ancak burada denilebilir ki bu insanlar neden Göktanrı’ya değil de *Umay*’a bir şeyler (belki de

²³ Rüstem Bozer, *Kırgızistan’ın Son-Köl Bölgesi’nde yapılan Türk kültürüne yönelik kazılar (1997 çalışmaları), Uluslar Arası Dördüncü Türk Kültür Kongresi Bildirileri, 4-7 Kasım 1997, Ankara (Haz. A. Aktaş Yasa), Ankara 1999, s. 134, R.4.*

²⁴ Bk. B.Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi-Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara 1988 (3.baskı), s. 142, Levha 13 /1.

atlarla birlikte) sunuyorlar. Bunun da açıklaması basittir. Esasında Göktürk devrinde derecesi göz ardı edilerek bütün tanrı ve ruhların neticede Göktanrı'dan sudur ettiği ileri sürülebilir. Öte yandan insanlar Göktanrı'yı en büyük ilâh saymakla birlikte değişik amaçlar için -kimisi başka kültürlerden gelerek Türk inançlarına girmiş- farklı ilâh veya ruhlara da sunu yapabilirler.

Umay, yukarıda da belirttiğimiz gibi muhtemelen bir tanrıça hatta ana tanrıçadır. O en çok kadınların ve çocukların koruyucusu olarak düşünülür. Bereketin ve soyun devamlılığının sembolüdür. Bilhassa erkek çocuk doğumunun gerçekleşmesi için Umay'a tapıldığını 10. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud da vurguluyor.²⁵ Umay'ın Köl Tigin (Doğu yüzü 31. satır), Tonyukuk (38. satır) ve bey olarak geçtiği Yenisey yazıtında ve Ulan-Bator'daki bir yazıtta adının bulunması onun gerçekten sayılan bir tanrı veya ruh olduğunu bize göre ispat ediyor. Çünkü bu yazıtlarda sadece çok önemli olaylar veya konular zikredilmiştir.²⁶

Umay niçin dilimli taçlı olarak tasvir edilmiş olabilir? Bunun sebebi belki dilimli tacın sembolizminde yatmaktadır. Çünkü bu tip taçlar belki de *ilâhların* veya *dinî nitelikli şahısların* başları etrafındaki *hâleler* ile ilişkilidir. Hâleler ise güneşi veya ateşi ifade eder.²⁷ Umay'la ilgili araştırmalara bakıldığında bazen tabiat üzerindeki etkisinden yola çıkılarak onun güneş veya ateşle (bu son husus 'al karısı' olarak habis bir ruh hâline gelerek, Orta Asya'dan Anadolu'ya günümüze değin ulaşmıştır) ilişkisi olduğu ifade edilmiştir.²⁸ Bilindiği gibi Göktürklerde ateşe saygı gösterme söz konusuydu. Her ne kadar Göktürk coğrafyasında ateşe tapan bir kısım Türk olmayan topluluklar var idiyse de Türklerdeki ateş kültünde ateşe tapınma olmadığı için²⁹ bu konunun Zerdüştlerin etkisiyle olduğunu söyleyemeyiz.

Ancak Umay tasvirini bu anlamda ele aldığımızda onun kaynağının Orta Asya'da kayalar üzerine çizilen güneş ilâhlarıyla ilişkilendirilebileceğini söyleyebiliriz. Bu tasvirlerin örnekleri Kazakistan ve Kırgızistan'daki Türklerden önceki devirlere tarihlenen kaya resimlerinde sıkça görülür.³⁰ (Resim 20-21)

²⁵ Bk. *Divanü Lügat-it-Türk* (Besim Atalay çevirisi), 1, Ankara 1985, s. 127.

²⁶ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. 17 ; T. Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994, s. 16-17 ; H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 44, 113 ; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1998 (2.baskı), s. 109.

²⁷ Hâle konusunda bk. Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatı'nda Hâle, Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler*, I, Ankara 1995, s. 577-592.

²⁸ Umay hakkında genel bilgi için Bk. Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisi'sinin ABC'si*, İstanbul 1998, s. 39-46. Ayrıca bk. A. İnan, *Umay İlâhesi Hakkında, Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, s. 397-399 ; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 40, 109, 136 ; M. Seyidov, *Gam-Şaman ve Onun Gaynaglarına Umumi Bahış*, Bakü 1994, s. 80-114 ; D. Sinor, *Türkler tarafından şerefliendirilen bir Moğol ruhu : 'Umay'* (Çev. A. Taşağıl), *M.S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2, İstanbul 1995, s. 204-211.

²⁹ L. N. Gumilöv, *a.g.e.*, s. 128; Rene Giraud, *Göktürk İmparatorluğu-İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)* (Çev. İsmail Mangaltepe), İstanbul 1999, s. 152.

³⁰ A. N. Mariyashev, *Petroglyphs of South Kazakhstan And Semirechye*, Almatı, 1994, Fig.4, s. 135-136.

Çeşitli müzelerde fotoğraflarının yer aldığı bir tanrıça Umay tasvirini Kazakistan'ın Taraz (Cambul) şehri Arkeoloji Müzesi (Kasteyev Devlet Müzesi)'nde gördük. Burada sunduğumuz resimde de görüldüğü gibi "ay yüzlü" dediğimiz Türk yüz seması ile tasvir edilmiş (ve taş üzerine yapılmış)bu eserde de dilimli bir taç ya da başlık görülüyor. **(Resim 22)** Bu örnek daha önce sözünü ettiğimiz Şaman denilen heykellerle uyduğu gibi, Kırgızistan'da bulunan ve Umay olarak nitelenen bir heykel ve başka heykellerle de uyum içindedir. **(Resim 23)**

Bahsettiğimiz bu kaya resmi parçasındaki Umay tasvirinin yüz ve kafasına taktığı dilimli taç şeklindeki başlık açısından çok yakın bir benzeri Tanrı Dağları (T'ien Şan)'nda Göktürk devrine ait olduğu tespit edilen Suttuu-Bulak mezar sitesinde (M.S. VII.-VIII. yüzyıl) bulunmuş kemik eserin bir yüzünde yer almaktadır. Buradaki tasvirde "yurt" dediğimiz tipteki bir çadır içerisinde bir Göktürk alpı ve kadını tasvir edilmiştir.³¹ Kadının erkek figüründen daha büyük ve Umay şeklinde tasvir edilmiş olması dikkat çekicidir. **(Resim 24)** Bu husus, Göktürklerde erkeklerin *Gök*'le veya savaş kültlerine uygun olarak, kadınların ise *Yer*'le veya bu gruba giren *Umay* ile ilişkilendirilerek tasvir edilip edilmediği sorusunu gündeme getiriyor.

Tanrıça Umay ile ilişkilendirilen tasvirlerle ilâve olarak bilhassa Kudırge'deki sahneye uyan ancak farklı olarak açıklanan Göktürk devrinden bir taş lahit kabartması dikkatimizi çekiyor. *Aşete (Aşat) Lahdi* olarak geçen bu tasvirde **(Resim 25)** ortada dilimli başlıklı bir figür, iki yandan ona dönmüş farklı başlıklı iki figür ile birlikte gösteriliyor. Yanlardaki iki insan figürü daha küçük gösterilmiştir. Ortadaki figüre saygılı bir şekilde onun bulunduğu tarafa dönüyorlar. Üst köşede Göktürk harfli bir yazı ve ruh sembolü olan doğan cinsi bir kuş tasviri bulunuyor. Araştırmacılar bu sahnenin lahitte bulunmasından yola çıkarak ortadaki figürü baba ve diğerlerini iki oğlu olarak açıklamışlardır. Biz de bu kabartmanın sadece Umaydan yola çıkarak başka şeyleri ifade edebileceğine işaret etmek isteriz.

Dilimli taçlı veya başlıklı Umay tasvirleri bana bir de *Köl Tigin*'in baş heykelini hatırlatıyor. **(Resim 26)** Çünkü orada da rütbe işareti olduğu kabul edilen ve keçe olduğu varsayılan börk, dilimli bir başlık şeklindedir.³² Öte yandan Bilge Kağan'ın Köl Tigin yazıtındaki ifadesine göre Köl Tigin'in erkeklik adını *Umay* sayesinde elde etmesi de bu konuyla ilgili olarak son derece ilginçtir: "*Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde, kardeşim Kültigin erkeklik adını elde etti ...*".³³

Yukarıda belirttiğimiz şekilde taç veya başlık giyen "şematik ay yüzlü denilen" biçimde ele alınmış insan heykel veya tasvirleri Uygurlar'da gelişecek ve Anadolu Selçuklu tasvir sanatına kadar ulaşacaktır. Anadolu Selçuklularında bu konudaki en

³¹ Yu. S. Khudaykov-K. Sh. Tabaldiev-O. S. Soltobaev, "Noviye nahodki predmetov izobrazitelnogo İskusstva drevnih Tyurok na Tyan-Şane", *New finds of old Turks Art objects in Tien-Shan, Russkaya (Sovetskaya) Arkeologiya*, 3, Moskova 1997, s. 145-146.

³² Yaşar Çoruhlu, *Kültigin'in baş heykeli...*, s. 118-138.

³³ T.Tekin, Orhon...,s. 17.

tipik örnek Konya Kalesi'nden alınarak Konya İnce Minareli Medrese Müzesi'ne konan taş kabartma melek figürleridir.

Böylece Tanrıça Umay tasvirleri Sanat Tarihi için önemli bir konuyu teşkil ediyor. Orta Asya'nın muhtelif yerlerinde, Kafkasya'da veya Türk coğrafyasının çeşitli yerlerinde (Türkmenistan, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'da ve tabii ki Türkiye'de birçok yerde bizzat müşahade ettik) su veya pınar ve büyük bir ağaç veya hatta çalılıklarda küçük bez beşiklerin ayrıca çaputların bağlandığı görülüyor. Bize göre buralarda, Yer-su kültlerinin islâmî inanışların içine sızması neticesinde tanrıdan çocuk veya başka şeyler talep ediliyor. Bu durum aslında Umay kültünün izlerini ifade ediyor olmalıdır .

Öte yandan günümüze yakın dönem Orta Asya geleneksel sanatlarında Göktürk devrindekenden değişik de olsa Umay denilen tasvir veya semboller mevcuttur.³⁴ Günümüz Kazak ve Kırgız Türklerinin el sanatlarında da duvara asılmak üzere yapılmış Umay tasvirleri vardır. Bunların Kırgızistan'dan aldığımız bir örneği şahsî koleksiyonumuzda bulunuyor. (Resim 27-28)

Göktürk devrinden kaya resimlerinde de dinî nitelikli birtakım tasvirler görülebilmektedir. Ancak bunlar arasında av kültürleriyle ilgili olan tasvirleri belki ikinci dereceden dinî nitelikli olarak sayabiliriz.

Kayalar üzerindeki av sahneleri ³⁵, genellikle avda başarı kazanmayı sağlayan bir av büyüğü amacıyla yapılır. Bazen ava çıkılmadan önce dinî nitelikli törenler de yapılır. Resimlerde avcıların atları veya silâhları ile hayvanlara uzanan çizgiler "hayvanların av için bağlandığını" ve ava çıkıldığında onların kolaylıkla avlanacağını ifade ediyor olmalıdır. Bazı av tasvirleri ise "hayvanın avlanması suretiyle Tanrıya kurban sunulduğu"nu gösteriyor. Bunun örneklerini Göktürk devri kaya resimlerinde, bazen de değişik malzeme üzerine yapılan resimlerde -daha çok Moğolistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da- görüyoruz. (Resim 29-30)

Bazen av, bazen de dinî törenlerle ilgili "biçim değiştirme"³⁶ sahnelerinin kaya resimlerindeki hayvan postuna girmiş veya biçim değiştirmiş kişileri de muhtemelen din adamı niteliğindeki şahıslardır. (Resim 31)

Kaya yüzeylerine yapılan resimlerde birçok örneklerini gördüğümüz savaş tasvirlerinin, Göktürklerde bir "savaş kültürü"nün olduğunu ifade eden bazı araştırmacıları dikkate alarak belki de dinî nitelikten yoksun olmadığını

³⁴ Çoyun Ömürali Oğlu, *Tengircilik (Uluttuk filosofiyanın ungusuna çalgın)*, Bişkek, 1994, s. 41, R. 6 (1-4).

³⁵ Av sahnelerinin sembolizmi üzerine bk. Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Av Sembolizmi, Arkeoloji ve Sanat*, 76, Ocak-Şubat 1997, s.13-25.

³⁶ Biçim değiştirme ve Türk sanatındaki yeri hususunda bk. Yaşar Çoruhlu, *Türk şamanizminde biçim değiştirme (Metamorphosis) olayı ve Türk sanatı ile bağlantısı üzerine birkaç söz, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1, İstanbul 1987, s. 54-58 ; Y.Çoruhlu, *Orta ve İç Asya'da hayvan biçimine girme inancı ve Türk sanatı ile ilişkisi, M.S.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (Ocak 1995), İstanbul 1995, s. 59-93.

söyleyebiliriz. Nitekim Türklerdeki “Alp” kavramı, hattâ Göktürklerden önceki devirler için sözü edilen -ancak araştırılması gereken- “savaş veya ölümle” ilgili ilâh (*Erklik Kan*) veya ruhlarla ilgili tasavvurlar, ayrıca Zühre yıldızının savaş vb. askerî mefhumların simgesi sayılması gibi hususlar, buna işaret edebilir.³⁷ (Resim 32-33)

Bu arada Göktürklerde Kurttan türeme efsanelerinin kısmen din konusu ile ilişkili olarak ele alınabileceğini ifade etmek isterim. Yaygın olarak bilinen bu hususta detaylı bilgi vermeye gerek yoktur. Ancak kurtla ilgili tasvirler Sanat Tarihimizde umulandan çok daha fazla yaygındır (Resim 34-35) Moğolistan ve Orta Asya’daki Göktürk devri tasvirlerinde kurt şekilleri av sahnelerinde veya yalnız görülüyor. Bunlar tanrısallık atfedilen korku ve saygıyla anılan kurtlardır. Göktürlere ait ünlü *Bugut* anıtının üst tarafında yer alan elleri ayakları kesilmiş Göktürk’ü kurttan süt emerken gösteren kabartma (Resim 36-37), bugün Hermitage Müzesi’nde bulunan VII.-VIII.. yüzyıllara ait *Kalai-Kahkaha*’daki fresk (Resim 38) ve başka bazı örnekler ise doğrudan doğruya kurttan türeme konusuyla ilgilidir ³⁸ (Resim 39)

Son olarak Göktürk soyundan gelen ve muhtemelen Budist olan bazı beyler tarafından yaptırılmış kimi fresk veya tasvirlerde de Budizmle alâkalı sahnelerin varlığı, dinî konulu heykel veya tasvirleri ele aldığımız bu incelememizde ayrıca ve kısaca belirtilebilir. (Resim 40)

RESİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI

1. Çamık bozkırında (Hakasya) Karasuk devrinden koyun veya koç biçimli taş. Üzerinde hayvan biçimli veya insan biçiminde ruhlar yanında güneş veya dört ana yön gibi semboller de bulunuyor (Çoyun Ömürali Uulı, *Tengircilik*, Bişkek 1994, Res 19, Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, Levha VII/a).
2. Proto-Türk veya Proto-Hun devrine ait olması muhtemel geyik taşı. (Moğolistan) üzerinde hayvan kültleriyle ilgili geyik ve madenin (demir) kutsallığı ile veya mezar sembolizmi ile alakalı kama ve kazma bulunuyor (Eleonora Nowgorodowa, *Alte Kunst der Mongolei*, Leipzig 1980, R. 111).
3. Tasmin (Sibir) bölgesinde dikili taş üzerinde Karasuk devrine ait oyularak yapılmış ruh tasviri (Emel Esin, *a.g.e.*, Lev.VI a).
4. Ordu’nun Mesudiye ilçesindeki köylerden birinde (Kaleköy) bulunan kayalardan yontulmuş -muhtemelen- Orta Asya tipi Türkmen mezartaşlarından biri (Foto: Yaşar Çoruhlu).
5. Şu bölgesi, Far Zaysan/Zolbars’da (Kazakistan) Göktürk devri taş heykeli, halka şeklinde taş yığını içinde yer alıyor (Kuzembay Baybosinov, *a.g.e.*, R. 50).
6. Moimkum Bölgesi, Koca Bala mevkiinde Göktürk devri heykeli. Arkasında taşlarla düzenlenmiş alan dikkati çekmektedir (Kuzembay Baybosinov, “Jambıl Ömründeki Tas Musinder-Kameniye İzvayaniya Jambılskoy Oblastı”, *Stone Sculptures of Zhambyl Region*, Alma Ata 1996, R. 58).

³⁷ Bu konularda bk. Emel Esin, *a.g.e.*, s. 89., 105 ; E.Esin, *Türk Kosmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar)*, İstanbul 1979, s. 33 ; A.N. Mariyashev, *a.g.e.*, s. 72.

³⁸ Kurt üzerine genel olarak bk. Yaşar Çoruhlu, *Türk sanatı’nda Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995, s. 93-112.

7. Göktürk devri mezarlığında balballar (Moğolistan) (G. Ş. Eleukenova, *Oçerk İstorii Srednevekovoy Skulpturi Kazaxstana*, Alma Ata, 1999, R. 53).

8. Kazakistan, Çimkent müzesinden bir kurgan buluntusu. Kok Mordan'dan 4-8 yüzyıllar arasına tarihlenmektedir.(Foto: Yaşar Çoruhlu 1998).

9. Göktürk devrine ait küçük boyutlu kurgan ve mezar örnekleri. 5 Numarayla gösterilen dörtgen mezar önünde heykel de yer alıyor (G. Ş. Eleukenova, *a.g.e.*, R.60).

10. Altay'lar bölgesinden Göktürk devrine ait heykel (Taş Baba). (A. Surazakova, "Kamenniye İzvayaniya Altaya", *Altai Stone Sculpture-Altaydın kezer Taştarı*, "Ak Çeçek", Gorno Altaisk (Broşür).

11. Taraz Arkeoloji Müzesi (Bölge Müzesi) bahçesinde bulunan önemli bir kısmı Göktürk devrine ait heykeller. (Foto: Yaşar Çoruhlu 1998).

12. Orhon yazılı Göktürk devri taş heykel. Bayzak bölgesi Tuymekent Köyü (Kazakistan). (Kuzembay Baybosinov, *a.g.e.*, R.75, 75a).

13. Selenge civarında bulunan Göktürk devrinden kült nesnesi olarak kullanılan heykel (G. Ş. Eleukenova, *a.g.e.*, R.46).

14. Alma Ata Müzik aletleri Müzesi'nde (Kazakistan), 6.-7.yüzyıla (Göktürk devri) ait elinde müzik aleti olan din adamı olduğu kabul edilen heykellerden ikisi (Foto: Yaşar Çoruhlu 1998).

15. Alma Ata Müzik Aletleri Müzesi'nden şaman denilen heykellerden bir diğeri (Foto: Yaşar Çoruhlu 1998).

16. Bayzak Bölgesi, Uşbulak devlet çiftliğinde (Kazakistan) bulunan Göktürk devri taş heykel. Üç dilimli taç giymiş bir baksı (şaman) görülüyor.(K. Baybosinov, *a.g.e.*, R.29).

17. Lugovoy avdanı, Sarıbulak deresi yakınından (Kazakistan) Göktürk taş heykeli. Üç dilimli taç giymiş baksı (şaman) heykeli (K. Baybosinov, *a.g.e.*, R.30).

18. Çon-Döbö (Kırgızistan) 'de bulunmuş ve Umay Ana'yı gösterdiği kabul edilen taş heykel (Rüstem Bozer, *Kırgızistan'ın Son-Köl Bölgesi'nde Yapılan Türk Kültürüne Yönelik Kazılar (1997 Çalışmaları)*, Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Kasım 1997, Ankara, (Yay.Haz. A. Aktaş Yasa), Ankara 1999, s. 134, R. 4).

19. Göktürk devrine ait Kudirge kurganından çıkarılmış kaya üzerine yapılmış dini merasim tasvirinden ayrıntı (burada sol tarafta yer alan sakallı ve bıyıklı maske şeklindeki insan yüzü yer almamıştır) (Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önceki Türk kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara 1998, Levha 13/1.).

20. Kazakistan'dan bronz çağına ait kaya resmi. Güneş tanrısıyla birlikte insan figürü. (K. Baypakov-R. Nasırov, "Po Velikomu Şelkovotu Putu", *Along the Great Silk Road*, Alma Ata 1991, s. 145, R. 26).

21. Başı güneşli ilah tasviri. Kazakistan Tamgalu kaya resmi. Bronz veya Demir devri.(A. N. Mariyashev, *Petroglyphs of South Kazakhstan And Semirechye*, Alma Ata 1994, Fig. 4).

22. Taraz Arkeoloji Müzesi'(Kastayev Devlet Müzesi)nden (Kazakistan) kaya üzerine oyulmuş Umay Ana tasviri. Dilimli tacı dikkati çekiyor. (Foto: Yaşar Çoruhlu, 1998).

23. Kırgızistan'dan üç dilimli tacı bulunan taş heykeller. Muhtemelen Göktürk devri. (G. Ş. Eleukenova, *a.g.e.*, R.63).

24. Göktürk devrine tarihlenen,Tanrı Dağları, Suttu Bulak mezar sitesinden çıkarılmış kemik eser üzerinde bur yurt içinde bulunan erkek ve Umay tipinde kadın tasviri (Yu. S. Khudaykov-K. Sh. Tabaldiev-O. S. Soltobaev, "Noviye nahodki predmetov izobrazitelnogo İskusstva drevniİ Tyurok na Tyan-Şane", *New finds of old Turks Art objects in Tien-Shan, Russkaya (Sovetskaya) Arkeologiya*, 3, Moskova 1997, R. 2)

25. Aşete lahdi ve bir yüzünde bulunan üç figürlü kabartma (V. V. Radlov, *Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası*, (Haz. D. Vasilyev), TİKA Yayını, Ankara 1995, s. 59).

26. Köl Tigin'in baş heykeli (heykelinin başı). (E. Nowgorodowa, *a.g.e.*, R.194).

27. Kırgız El sanatlarında görülen ve Umay'ı ifade eden motifler (Çoyun Ömürali Uulu, *a.g.e.*, R.6 (1-4).
28. Umay tasvirli keçe nazarlık. Kırgızistan (20.yüzyıl) (Y. ve T. Çoruhlu).
29. Köksu Nehri Vadisi Eski Olmes kaya resimlerinden muhtemelen Göktürk devrine ait (av büyüsü ile ilgili) av sahnesi (G. Ş. Eleukenova, *a.g.e.*, fig. 153).
30. Göktürk devri (Kırgız) kaya resimlerinden (Kara-Yüs anıtı) av büyüsü ile ilgili av sahnesi. (J. P. Roux, "Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı", *Türk Kültürü El Kitabı İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1972, R. 2-3).
31. Biçim değiştirme temasıyla ilgili Göktürk devri öncesinden, maskeli din adamı nitelikli figür (A. N. Mariyashev, *a.g.e.*, fig.14.).
32. Kazakistan Eski Olmes kaya resimlerinden Göktürk devri savaş sahnesi (A. N. Mariyashev, *a.g.e.*, fig.176).
33. Kem bölgesi Podkamen civarında bulunan kaya üzerine çizilmiş savaşçı (Alp) tasviri (E. Esin, *a.g.e.*, Lev. 45 a.).
34. Ukok Platosu Ak Alaha I, kurganından çıkarılmış eyerin rekonstitüsyonunda kurt figürü (N. Polosmak, "Stereguşie Zoloto Grifi", Novosibirsk, 1994, R. 46).
35. Göktürk devri kurt figürü, Kazakistan/Eski Olmes kaya resmi (A. N. Mariyashev, *a.g.e.*, fig. 232).
36. Ünlü Göktürk anıtı (M. S. 582), Bugut anıtı. Tsetserleg Müzesi. (N. Diyarbekirli, "İslamiyetten Önce Türk Sanatı", *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*, Ankara 1993, R. 40).
37. Bugut anıtından ayrıntı. Kurttan süt emen kolları ve bacakları kesilmiş çocuk kabartması. (John Lawton, *The Turks of Eurasia*, Ankara 1996, s. 38).
38. Kalai-Kahkaha'dan (7-8.yüzyıl/Orta Asya) Leningrad Hermitage Müzesi'ne getirilmiş bir freskde kurttan süt emen çocuk tasvirleri (G. Pugaçenkova-Akbar Hakimov, *The Art of Central Asia*, Leningrad 1988,R. 78)
39. VI-VIII.yüzyıl Göktürk devrine ait küçük madeni heykel. Kolları ve bacakları kesilmiş Göktürkü kurdun üzerinde gösteriyor. Göğsü üzerinde kurttan doğan çocuklarını tutuyor (E. Esin, *a.g.e.*, Lev. 37/b).
40. Göktürk devrinde Sibir / Podkamen yakınında taş üstüne çizilmiş din adamı tasviri. Kam/şaman olduğu ileri sürülmekle birlikte bizce elinde adak olarak Buddha'ya çiçek sunan ve bundan dolayı da Pranidhi sahneleri içerisinde yer alan bir figür söz konusudur (E. Esin, *a.g.e.*, Lev. 41 b.).

